

ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: КУДИ ЙДЕМО?

Василь Ткаченко
доктор істор. наук,
професор,
член-кореспондент
НАПН України,
голов. наук. співроб.
Інституту всесвітньої
історії НАН України
м. Київ

Дожились! Уже одна назва базової доповіді, оприлюдненої за декілька днів до відкриття 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17–19 лютого 2017 р.), звучала таким чином: “*Постправада, пост-Захід, пост-порядок*”. Лаконічно й довершено, ніби епітафія на могильному камені лібералізму європейського зразка... То що ж дивуватися, коли обговорюючи базову доповідь, експерти час від часу схилилися до вкрай песимістичних узагальнень. На їхню думку: світ вступив нині у найбільш неспокійний після 1945 року період; західне ліберальне суспільство дедалі більше замикається у собі, віддавши розв’язання світових проблем у руки “*антиліберальних сил*”; особлива загроза світовій безпеці йде з боку ісламістів; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану.

Що найгірше — голова конференції *Вольфганг Ішінгер* вважає, що Захід, на жаль, відмовляється від ролі рушійної сили людства, а це створює підстави для формування “*постзахідного*” світу і знаменує собою радикальний відхід від усталеного на переломі ХХ і ХХІ ст. нового світового порядку. Тобто, у нинішньому світі бере вже гору “*постпорядок*”, спровокований не в останню чергу розповсюдженням фейкових новин й нелегально добутих секретних документів. Показово, що термін “*постправада*” теж було вибрано не просто так, а згідно з Оксфордським словником, як *головне слово* 2016 року, що означає пріоритет емоцій та особистого переконання над об’єктивними фактами при сприйнятті і викладі калейдоскопу світових новин.

І в цій констатації міститься багато правди, а світ цей вселяє неспокій для Європи. Аналіз нинішніх глобальних процесів приводить нас до думки, що виживання для суспільства — це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному виживанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити як колективне “ми”. Тут недостатньо принципу непорушності кордонів як елементу структурування суспільства: і на Заході, й на Сході, у центрі й на периферії культурна ідентичність і суспільна безпека стали центральним мотивом поведінки й предметом політичних конфліктів.

Цей момент актуалізує нашу здатність відповідати на глобальні виклики часу: зростання чисельності населення в світі; чистоту довкілля; культуру відносин між “ними” і “нами”, що викликано ризиками надмірної міграції. Так, якщо в 1955 р. європейці склали 23 % населення планети, то в 2050 р. їхня частка знизиться до 7 %. За даними Міністерства внутрішніх справ Німеччини, внаслідок різкого демографічного перепаду показників смертності й народжуваності без мігрантів німецька економіка обвалиться уже через 30 років. Інші європейські країни теж не в кращому становищі¹.

Прямо тобі по *Еклезіасту*: “*хто примножує знання, той примножує скорботу*”.

Агресія Росії як системна глобальна проблема

Як має реагувати Україна на цей вселенський декаданс? Та чи й насправді він такий песимістично непоправимий? По-перше, нам доведеться виходити з того, що виживає лише той, хто адекватно сприймає виклик часу й непохитно вірить у торжество правди життя, відкидаючи будь-які гримаси “*потсправди*”. Так, ще в березні 2016 р. в Указі президента України **Петра Порошенка** “*Про Концепцію розвитку сектора безпеки й оборони України*” було значено, що найактуальнішими для України у середньостроковій перспективі залишається загроза агресивних дій Росії, спрямованих на виснаження української економіки й підірив суспільно-політичної стабільності України з метою знищення й завоювання її території. До числа супутніх загроз було віднесено застосування технологій гібридної війни, тимчасова окупація Росією території Криму та подальші кроки щодо дестабілізації обстановки в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні².

Таким є для України виклик часу. І вже добре те, що українська проблема інтернаціоналізувалася й набула широкого міжнародного резонансу. Принаймні перебіг Мюнхенської конференції засвідчив, що світ до нас не байдужий. Та й ми у цьому світі не відіграємо роль статиста. Так, на щорічній зустрічі Ялтинської Європейської Стратегії у вересні 2016 р. Порошенко застеріг країни Заходу на необхідності визнання того, що “*Кремль будує нову Європу на принципах егоїзму й цинізму*”³. Тож Україна настійно закликає своїх західних партнерів протиставити цим “*антиліберальним силам*” традиційні єврейсько-християнські цінності Європи, відстоювати новий світовий порядок та поборювати вселенський хаос, посяяний новітніми агресорами.

Які чинники формують нашу позицію? Не в останню чергу внутрішня переконаність українців черпає свій незборимий оптимізм зі свого славного історичного минулого, зокрема з пророчого дару **Тараса Шевченка**, в розумінні якого освіта й науково-технічний прогрес “*в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны*” (“Щоденник”). Бо прагнення людської гідності і свободи — нездоланне. Цей високий градус оптимізму підтвердив у своїй поезії й **Микола Вінграновський**. Саме тоді — у вікопомному 1965 році з його актами громадської непокори проти “*першого укусу*” масових арештів шестидесятників — поет своїм гнівним словом затаврував радянську добу: “*І нінає помазаником божим / Півправа, півсвобода, півжиття*”. Але при цьому не впадає у відчай і за 25 років до розвалу СРСР провіщав прийдешній час свободи й незалежності України:

Не вірю в бога — в Україну.
Вона мій бог і поводитир.
В свободу вірю, вірю в мир.
І хоч загину — до загину.
Прозрімо ж! Люди ми чи ні?
Чи ми раби борщу і сала?
І наша воля нас зассала,
Нас, та у нашому ж човні.
До бою! Бо не буде бою —
Ледачість знелюдить і вас.

В остаточному підсумку цей високої напруги енергетичний баланс національної ідентичності України не є лише результатом творчого злету поезії — він є си-нергетичним результатом взаємодії безлічі внутрішніх і зовнішніх факторів. Що стосується внутрішньої мобілізації, то сьогодні націленість на суспільну консолідацію для відсічі збройній агресії Росії об’єктивно стала визначальною характеристикою української національної свідомості. Що ж стосується сподівань на широку зовнішню підтримку України, то на планетарному рівні ми б виділили для аналізу драматичний період між 9 листопадом 2016 року і 20 січнем 2017 року. Саме в цей час було уже обрано нового 45-го президента США **Дональда Трампа**, але 44-й президент **Барак Обама** ще залишався при виконанні своїх обов’язків. Оці два місяці своєрідного “*міжцарів’я*” — Дональд Трамп / Барак Обама — стали тою фазою, коли агрегатний стан “*нового міжнародного порядку*” став набувати дещо нових якостей і характеристик, не завжди сприятливих для України. Однак ми вистояли й утвердилися.

Дійсно, впродовж цього періоду “*міжцарів’я*” між Україною та ключовими гравцями Заходу пробігла тінь двозначності в оцінці світових подій. Внаслідок внутріполітичних причин (очікувані вибори тощо) позиції ряду країн Заходу з приводу російської агресії ставали дедалі менш однозначними. Так, у Німеччині напередодні парламентських виборів активізувалися голоси на користь “*більш збалансованішого*” підходу до Росії. Те саме відбувалось у Франції. Хоча Британія послідовно підтримувала членство України у Євросоюзі, але внаслідок Брекситу вона стала насамперед зосереджуватися на власних проблемах. Польща традиційно підтримує Україну й виступає проти агресії Росії, однак скандальні заяви деяких представників польського керівництва з історичних проблем все-таки кинули тінь на перспективу українсько-польського стратегічного співробітництва. Хіба лише Канада послідовно підтримує Україну, засуджує російську інтервенцію і навіть розширює коло економічних санкцій. Так само Швеція і прибалтійські країни стабільно дотримуються лінії ЄС щодо України.

¹ **Нильс П.** С датчанами скоро будет покончено — если мы не изменим свой курс. URL: <http://inosmi.ru/social/20160926/237918805.html>.

² Указ Президента України “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 р. “Про концепцію розвитку сектора безпеки і оборони України”. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/92/2016>.

³ Виступ Президента **Петра Порошенка** на 13-й щорічній зустрічі Ялтинської Європейської Стратегії (YES-2016): “Світ, Європа, Україна: шторми змін”. URL: <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-na-13-i-shorichnii-zustri-38163>.

Та все ж першою скрипкою в міжнародному концерті залишаються Сполучені Штати Америки. Але саме в цій країні в період “міжцарів’я” стала обговорюватися проблема якоїсь “великої оборудки” між США і Росією щодо України. Росія всіляко поширювала ці чутки, а в січні 2017 р. державне інформаційне агентство “Россия сегодня” навіть організувало круглий стіл, де проштовхувалась ідея визнання Москвою і Вашингтоном взаємних “сфер впливу” у світі. Насторожувало й те, що Франція й Італія уже стали звертатися до Росії за допомогою в підтримці лояльного до Москви лівійського військового авторитарного лідера **Халіфи Хафтара** у його прагненні до влади в своїй країні. Не виключено, що у цьому торзі Росії хотілося б виставити Україну як “розмінну монету”.

Тож ситуацію слід було переламати докорінно. Саме тому на 53-й Мюнхенській конференції з безпеки у заяві президента України Петра Порошенка було чітко проголошено: “Я чую все більш нав’язливі заклики до умиротворення, принаймні в деякій мірі, стосовно Росії. Рухатися в цьому напрямку було б наївним, неправильним і небезпечним. Не тільки для України, але і для Європи, і для всього світу. Це призведе не до миру, а до ще більшої дестабілізації”. І далі: “Ми не маємо наміру здаватися і готові захищати нашу країну. Мій меседж простий — нічого про Україну без України! Будь-яка угода з Путіним за спиною України тільки погіршить ситуацію. Підтримка України є єдиним способом зупинити триваючу агресію і повернути Росію на шлях поваги до міжнародного права і світового порядку”⁴.

Врешті-решт успішного результату було досягнуто. Судячи з характеру виступів на Мюнхенській конференції, путінізм був сприйнятий у цій високій міжнародній аудиторії як системна глобальна проблема. І не останню роль у цьому зіграв і ряд інших подій: вчасно надійшли новини про кібератаки Росії проти Франції; були підтверджені дані про участь російських спецслужб у спробі перевороту в Чорногорії; підтвердилася інформація про підступну діяльність російських спецслужб у самій Німеччині. Все це посилювало солідарність західних країн на східному напрямі, зокрема й у підтримці України.

Так, віце-президент Сполучених Штатів Америки **Майкл Пенс** заявив, що його країна буде робити все необхідне, щоб Росія відповіла належним чином за ситуацію на Донбасі. Це був удар для Росії, яка очікувала від Вашингтона чергових пропозицій щодо “перезавантаження”, а то й заяв про доцільність розпуску НАТО. Що й казати, дещо раніше з боку глави Пентагону **Джеймса Меттіса** були висловлені слушні вимоги до партнерів по альянсу — збалансувати витрати на колективну безпеку. Однак у ситуації, коли Росія перебрала міжнародні кордони, як підкреслю-

вав віце-президент Майкл Пенс, США зі своїми ключовими партнерами зроблять усе, щоб вдатися до інших критичних заходів для підтримки НАТО. Що стосується питання про включення США у “нормандський формат”, то тут теж продовжується лінія Обама і надалі тримати в полі зору агресію Росії проти України, але залишаючи, однак, цей формальний спосіб спілкування з Кремлем своїм європейським партнерам.

Аналітики звернули увагу, що представник Росії **Сергій Лавров** відверто чекав, з яким же посланням виступить віце-президент США. І лише коли Майкл Пенс заявив про спадкоємність нинішнього курсу Вашингтону з лінією поведінки адміністрації Обама у самому головному для Лаврова українському питанні, міністр закордонних справ РФ тут же озвучив тезу про необхідність “постзахідного світового порядку”. І це було, зрештою, логічно для представника держави “постправди”. Хоча Мюнхен навряд чи був обраний доречним місцем для подібних заяв — їх би краще сприйняли десь у Пхеньяні⁵.

Сьогодні ми є свідками того, як улаштована Європа спроквола, але все ж таки реагує на виклики часу й визначається врешті-решт у своїй ідентичності на лінії вогню, що вже запалахотів не “десь там” у Афганістані і “не ось уже ближче” — на Близькому Сході, а “вже тут” — безпосередньо у Європі в регіоні Донбасу. А узагальнюючи ширше — Захід перебуває в процесі оновлення своєї власної цивілізаційної ідентичності, відторгає “постзахідну” альтернативу анти-Європи, переосмислюючи злобу дня в контексті існуючого гігантського глобального розколу.

Де ж пролягла лінія вододілу?

Такі зовнішньополітичні умовисновки були, зрештою, логічні для Заходу, оскільки суспільно-політична думка не лише на експертному рівні, але й у сфері освіти і науки країн Заходу постійно піддавала аналізу неоднозначні процеси глобалізації. Так, наявність розколу вселенського масштабу констатував уже у свій час професор Каліфорнійського університету (Берклі) **Мануель Кастельс**. По один бік цього глобального протистояння заявила про себе активна, культурно ідентифікована власною системою цінностей інтелектуальна еліта “шестидесятників” — прообраз нинішнього інформаційного суспільства знань. А по другий бік опинилися “дедалі більш невпевнені, незахищені соціальні групи, позбавлені інформації, ресурсів і влади, що стали рити окопи свого спротиву саме навколо тих цінностей, які були засуджені буремними 1960-ми”⁶.

У результаті цього протистояння на світовій авансцені на зміну старому індустріальному суспільству з

⁴ Виступ Президента України під час 53-ї Мюнхенської конференції з питань безпеки. URL <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukraivini-pid-chas-53-vi-mvunhenskoyi-konfe-40074>.

⁵ Михайленко М. Мюнхен против рашизма. Зачем упрекать Порошенко в проблемах с КНДР. URL: <http://dsnews.ua/world/na-borbu-s-putinizmom-mvunchen-pokazal-cto-prinuzhdenie-20022017095500>.

⁶ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. URL: <http://www.gumer.info/bibliotekBuks/Polit/kastel/08.php>

його шахтами, домнами і монтажними конвеєрами прийшла технологічна революція з цифровою інформатикою й робототехнікою. На етапі новітньої модернізації прибічники реструктуризації економіки знайшли собі підтримку в рядах гуманітаріїв — критиків застарілої культури (в тому числі й політичної). Саме “шестидесятникам” судилося вдатися до формування соціонормативних цінностей нової інформаційної епохи, що заклала своєрідний генетичний код нової культури. А відтак новатори стали тіснити представників відживаючої епохи “конвеєрної індустріалізації” по всіх фронтах — у сфері ідеології, політики й практики. У цьому протистові новаторських і консервативних сил навколо шляхів здійснення модернізації стала закладатися нова система базових взаємовідносин у сфері виробництва, влади й гуманітарних цінностей.

Перед кожним індивідом об’єктивно постала проблема вибору: з яким суспільним трендом він має себе ототожнювати. Чи то з новітньою системою цінностей інформаційного суспільства знань, чи то зі звичними для минулого ХХ ст. критеріями та вимогами старої індустріальної доби. Вибір цей виявився аж надто відповідальним, оскільки зачепив чи не найголовнішу проблему — **забезпечення безпеки людини**. Адже кожен індивід, свідомо чи підсвідомо, але все ж ототожнює себе з певною соціальною чи етнічною групою, з певним способом життєдіяльності — “модусом вівенді”. А цей модус не лише дає відповідь на запитання “Хто я?”, але й визначає стратегію життєвої поведінки людини. От і сьогодні, як зазначав президент України Петро Порошенко, Україна воює на два фронти: і проти зовнішнього агресора — Росії і проти внутрішньої загрози, де головний і найбільш небезпечний ворог — це корупція. І йдеться у цій боротьбі, звісна річ, не про гонитву за кількістю затримань, арештів чи ув’язнень: “а створення системи “нульової терпимості” до корупції. Це і нова культура відносин між владою і суспільством”³.

Тобто, коли мова йде про нову культуру відносин між владою і суспільством, то ми б не стали ототожнювати лінію демаркації цього розлому в нашій країні лише з регіоном Південного Сходу — з зоною АТО. Хоча саме там лінія розмежування виявилася найбільш зримою. Однак у широкому розумінні це цивілізаційне протистояння проходить крізь усі сфери життя України як боротьба старого індустріалізму з проявами новітнього інформаційного суспільства знань. Ми так само не стали б стверджувати й те, що нинішній політичний клас України стоїть по один бік розлому, а йому протистоять якісь зримі табори недругів по другий бік. Хіба що можна стверджувати однозначно: своєю агресією проти України Росія створила те силове поле віджилого індустріалізму, яке притягує до себе усіх недругів демократії й суверені-

тету України. І навпаки — опираючись на принципи й цінності європейської демократії, креативно мисляча Україна намагається укласти своє життя відповідно до європейських норм.

У свій час цей феномен цивілізаційного розлому вже був відображений у суспільно-політичній думці Заходу. Так, в описі **Юджина Габермаса** процедура формування політичної волі народу набирає в європейській практиці певної форми лише зі становленням демократичної держави: “...у плюралістичному суспільстві конституція стає вираженням формального консенсусу. Громадяни бажають зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для всіх. Таку спільноту утворюють відносини взаємного визнання і, з огляду на ці стосунки, кожен громадянин може сподіватися на те, що його поважатимуть інші як особу вільну і рівну собі. Кожен може сподіватися, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності як унікальні особи, члени етнічної або культурної групи і як громадяни, тобто члени громадянської держави”⁷. Ця ідея набула самовизначення політичної спільноти та належної конкретної правової форми практично в усіх політичних системах Заходу.

Однак у пострадянських країнах молодій демократії, де західні норми і цінності все ще не стали домінуючими, або й залишилися на імітаційному рівні, є небезпека того, що проблеми свободи і соціальної безпеки можуть бути поставлені у взаємозв’язок з відмовою від активної громадянської позиції на користь благополучного приватного життя й “клієнтізації” ролі громадянина. Проти такого повороту справ застерігав у свій час той же Габермас, який вважає, що “лише населення, яке звикло до свободи, може підтримувати життя інститутів свободи”⁸.

Яскравий приклад тому — Росія, де між авторитарною владою і зашореним фейковою інформацією населенням відбулась своєрідна оборудка: “добробут в обмін на політичну активність”. Як про це пише незалежний російський журналіст **Аркадій Бабченко**, “в Росії зараз відбувається те ж саме, що й у Німеччині в 1938—1939 роках. Тоді гестапо зіткнулося з такою проблемою: їм не було кого ув’язнювати. Не тому, що вони усіх пересаджали, а тому що громадська думка в Німеччині до того часу змінилася. І країна стала реально підтримувати Гітлера — майже на 100 %. Ось у Росії зараз відбувається те ж саме. Громадська думка змінюється і всі починають аплодувати Володимиру Путіну, його рейтинг дійсно зараз великий”⁹.

Якщо від спостереження журналіста піднятися до філософського узагальнення, то, на думку **Ю. Габермаса**, відбувається “прояв такого синдрому, тобто громадянства, зведеного до інтересів клієнта. Це стає тим більш можливим, чим більше економіка й державний

⁷ Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/haber.htm>.

⁸ Хабермас Ю. Проблемы гражданства. URL: <http://www.hrighs.ru/teft/b7/chapter5/html>.

⁹ Кривцун Я. Аркадий Бабченко: Россияне аплодируют Путину, как когда-то немцы — Гитлеру. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170223/238775998.html>.

апарат, інституціолізовані в поняттях тих самих прав, розвивають системну автономію і витісняють громадян на периферійні ролі простих членів організації. Економіка й управління як саморегульовані системи мають тенденцію до відокремлення від власного середовища і підпорядкування лише власним внутрішнім імперативам грошей і влади. Вони більше не відповідають моделі самовизначеної спільноти громадян”⁸.

За даних умов традиційна європейська демократія зіткнулася із загрозою корозії своїх цивілізаційних основ під впливом “постзахідного” авторитарного світу та внаслідок посилення антиліберальних тенденцій у світі. Все частіше корінне населення європейських країн висловлює занепокоєння, що посилення міграції із найбідніших регіонів третього світу пришвидшить мультикультурне урізноманітнення країн Євросоюзу. Відтак у правовому полі “постправди, пост-Заходу та постпорядку” класична республіканська ідея свідомої політичної інтеграції вільних і рівноправних осіб у національну спільноту ставатиме все більш розмитою й аж надто відносною. Так само і національні держави Європи, як і самі нації на рівні політичної практики перестають бути етнічно гомогенними, без належних традицій та усвідомлення спільності історичної долі.

Ось саме у цьому суспільному тренді президент Росії **Володимир Путін** став вбачати шанс для інтенсифікації темпів “розмивання” Європи. Так, на думку відомого фінансиста **Джорджа Сороса**, “мета Путіна — сприяти розпаду Євросоюзу, а добитися цієї мети якнайшвидше він зможе, наводивши Європу сирійськими біженцями”. З огляду на високий рівень поінформованості аналітичних служб Сороса, доцільно було б глибше ознайомитися з технологією “розмивання” Європи з боку агресивної Росії.

Так, Сорос стверджує, що є підстави вважати, що інтервенцію в Сирії Володимир Путін “розпочав для того, щоб поглибити кризу біженців у Європі... Коли Путін побачив, що з’явилася можливість прискорити розпад ЄС, він ухопився за неї. Він маскує свої дії розмовами про співробітництво проти спільного ворога ІІІЛ. Аналогічний підхід він використовує в Україні, підписавши Мінські угоди, але не виконуючи їх умов. Важко зрозуміти, чому керівництво США та Європи вірять Путіну на слово, замість того, щоб судити про нього згідно з його поступками... В дійсності путінська Росія і ЄС ведуть перегони на час. Питання полягає в тому, хто із них впаде першим”¹⁰. Сорос вважає, що “Путін є талановитим тактиком, але мислити

стратегічно він не уміє”. Так, президент Росії відчуває, що в 2017 році Росії загрожує банкрутство, коли прийде час погасити значну частину зовнішнього боргу. Це може викликати загрозу політичних потрясінь у країні. Відомо, що висока популярність Путіна базується на своєрідному “суспільному договорі”, який передбачає: 1) забезпечення урядом фінансової стабільності в країні, і 2) поступове, але неухильне зростання добробуту населення. Однак у зв’язку з введенням західних санкцій, а також внаслідок різкого падіння цін на нафту він не може забезпечити ні першу, ні другу передумову.

У цій ситуації, як пише Сорос, “щоб уникнути краху, путінському режиму слід зробити так, щоб ЄС розвалився першим. Як тільки Євросоюз стане трищати по швах, він не зможе зберегти санкції, введені проти Росії після її вторгнення в Україну. Путін отримає значні економічні вигоди, роз’єднуючи Європу й використовуючи свої зв’язки з комерційними колами і з партіями, що виступають проти ЄС, й за котрими він дбайливо доглядає. За існуючого стану справ ЄС неминуче розпадеться”¹⁰.

Такий розвиток подій бачить не лише Сорос. Так, глава німецької контррозвідки **Ганс-Георг Маасен** стверджує, що “ФСБ цілеспрямовано сприяє притоку радикальних ісламістів в Німеччину для того, щоб вони дестабілізували ситуацію в країні”. Крім того, як додає газета “Die Welt”, німецькі спецслужби “уже давно підозрюють за суттєво збільшенням числом чеченських біженців можливу цілеспрямовану операцію”¹¹.

Канцлер Німеччини **Ангела Меркель** стурбована тим, що міграційна криза здатна зруйнувати Євросоюз. Неспроста під час візиту в Туреччину 4 лютого 2017 року Меркель ставила питання про продовження терміну перебування в Туреччині біженців, які вже перебувають там. Вона запропонувала щорічно перевозити в напрямі до Європи по 200—300 тисяч сирійських біженців за умови, що Туреччина не буде їх пускати в Грецію, або ж прийме їх назад, якщо їм вдасться-таки туди перебраться. До останнього часу Туреччина добросовісно дотримувалася домовленостей, однак при кожній зручній нагоді турецькі політики не забували нагадувати про можливість “наводити Європу мігрантами”. Нагнітаючи в Європі ісламофобію, Путін намагається “зловити вітер у свої паруси”, а тому, як вважає Джордж Сорос, “протистояти загрозі, що йде від путінської Росії, буде важко. Але якщо не визнати цю загрозу, боротьба з нею буде ще тяжчою”¹⁰.

¹⁰ Сорос Дж. Путин — это более серьезная угроза существованию Европы, чем ИГИЛ. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170217/238742943.html>.

¹¹ Смирнова Ю. Безавший офицер ФСБ рассказал о замаскированных под мигрантов российских шпионов. URL: <http://www.inopressa.ru/article/09Feb2017/welt/migranten/html>.

¹² Пилипенко В.Е., Гансова З.А., Казаков В.С. и др. Экономическая социология. URL: http://tourlib.net/books_others/pilipenko6.htm.

¹³ Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (результати соціологічного дослідження). Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. К.: Центр Разумкова, 2016.

“Маємо те, що маємо”

Об’єктивно постали запитання:

Чи ж лише Росія стоїть на заваді суспільного поступу України?

Чи достатній у нашого суспільства запас міцності й відчуття національної ідентичності, щоб на етапі радикальних реформ хоча б зберегти досягнутий рівень національної консолідації?

Наскільки народ перейнявся духом єдиного “ми”, аби витримати такі випробування?

Чи не доведуть наші політики ситуацію до національного розколу й поглиблення загрози суспільної безпеки?

Врешті-решт, чи знайдеться у суспільстві та соціальна верства (якщо вже не клас), яка б взяла на себе відповідальність за формування національної ідеї, національної доктрини та відповідної соціально-економічної та політичної стратегії?

Як можна говорити про ідентичність, не маючи перед очима образу майбутнього?

У чому суть того головного мейнстріму, який нині визначає напрям суспільного розвитку?

У пошуку відповіді на ці запитання нам не обійтися без аналізу соціологічних опитувань, які зазвичай виконують функцію своєрідного барометра — він погоди не робить, але фіксує стан справ за вікном і дає певні прогнози на майбутнє. Відбита у соціологічних дослідженнях громадська думка населення та її ціннісна структура утворюють систему суб’єктивних показників. З одного боку, вони дозволяють судити про рівень ефективності держави в усіх сферах суспільного життя. А з другого — слугують мірилом легітимності влади у виконанні нею своїх функцій. Найголовніше те, що відбита в соціологічних показниках міра взаємодії влади і громади дає можливість говорити про ступінь консолідації суспільства, міру його націленості й змобілізованості на виконання нагальних завдань.

Насамперед маємо визнати: низький рівень динаміки суспільного поступу України впродовж 25 років незалежності — таємниця Полішинеля. Цим уже нікого не здивуєш. Ось тільки провальні результати цього періоду неможливо віднести на рахунок лише владних структур, відсутності у них належного досвіду. Судячи з останніх декларацій власності, проведених у 2016 році, державні мужі знали, що роблять, і знали, як це слід оформити задля власного збагачення. А от кволе громадянське суспільство виявилось не на висоті. Його недовіра до влади — природна річ, бо в ідеалі влада має бути підконтрольною громадянському суспільству. Але на практиці для цього потрібно було вибудувати систему надійного контролю над дією урядових структур. Цього, на жаль, не було здійснено.

Тут далися взнаки 74 роки радянського правління. Перше пострадянське покоління виявилось постгеноцидним, постчорнобильським, а на додачу ще й травмованим “шоковою терапією”. Контрольні функції для нього виявилися непосильними.

Ще за радянських часів люди засвоїли слова “Інтернаціоналу” — “*держава дбає не про нас, нас мали за рабів негідних*”. Щоб вижити, спрацьовувала набута віками безправ’я соціальна психологія — “*моя хата скраю*”. Людина переймалася вирішенням своїх побутових проблем, бо, мовляв, “*гуртове — то чортове*”. Отож у стані глибокої суспільної кризи ранніх 1990-х років, у системі цінностей українські люди дотримувалися таких рангових позицій: 1) матеріальна забезпеченість; 2) здоров’я; 3) сім’я; 4) зайнятість; 5) соціально-економічна ситуація в країні; 6) свобода; 7) права людини; 8) освіта; 9) релігія; 10) культура¹².

Двадцять шість років незалежності не пройшли даремно. Було напрацьовано певний досвід виживання, ринкові відносини були прийняті як доконаний факт: “*що там думати — за нас уже все подумали*”. Низи продавали свої голоси “*за гречку*”, а верхи приторговували суверенітетом України. Другий товар був у ціні, а тому розкішні маєтки виростали як гриби після дощу. Жили одним днем, а тому “*ідентичність проекту майбутнього*” так і не посіла у свідомості цього покоління належного місця. Одні, як зазвичай, чекали вказівки з Москви. Інші імітували бурхливу законодавчу діяльність та чекали похвали з Брюсселю. Однак все помітніше стало заявляти про себе громадянське суспільство, в якому людина бере на себе відповідальність за все, що відбувається навколо неї — чи то стосується дій владних структур, чи то її власних вчинків.

Однак, на біду, цей процес ледь жеврів, спалахуючи бурхливим полум’ям хіба що в критичних ситуаціях Майдану 2004—2005 років та Революції Гідності 2013—2014 років. А згодом гаснув у задумливій атмосфері всезагальної корупції. Тому на перше місце в системі цінностей народу знову висовувалися сімейні “*хатні турботи*”. Так, згідно з соціологічними опитуваннями Центру Разумкова за 2016 рік, в ієрархії ідентичностей найбільш важливим для громадян України й понині залишається їх позиція в сім’ї. Далі, друге-четверте місце посідають такі показники ідентичності людини: її нинішня чи попередня професія; її вікова група (а значить і стан здоров’я, і працездатність); її тендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п’яту позицію в ієрархії цінностей знову-таки посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту та сьому позицію посідають такі ознаки як національність і належність до України як країни, у якій я живу. Останні восьмдесяте місце в ієрархії цінностей посідають: класова належність; релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху¹³.

Отже, порівнюючи ієрархію системи цінностей 1994-го року і 2016-го, помічаєш: в країні мало що змінилося принципово. Лише складається враження, що агресія Росії дещо притупила гостроту етно-конфесійних стосунків, відсунувши їх на периферію злоби дня. Перед загрозою інтенсифікації агресивних дій люди стали сприймати один одного більш толерантніше, принаймні стриманіше.

А що вже стосується зовнішнього світу, то тут в ієрархії ідентичностей бажання *“відчувати свою відмінність від представників інших держав”* взагалі висловило лиш 4,3 % опитаних — Земля є спільним домом усього люду. Отже, ні про яку вроджену етнофобію до навколишніх країн з боку українців мови не може бути. Хіба що з одним суттєвим застереженням: кожна національна культура збагачується завдяки обміну з іншими, але є межа, за якою вона втрачає свою своєрідність. І за цю межу не дано заступати — інакше виникне реакція відторгнення, як вважає французький етнограф *Клод Леві-Стросс*.

Разом з тим було б необачно запліщувати очі на принципові ціннісні відмінності, що стосуються різних регіонів України. Чи не найвиразніше про це засвідчує ставлення респондентів щодо вкрай провокаційного запитання: *“А якщо Вам для отримання іншого громадянства треба було б відмовитися від громадянства України, чи пішли б Ви на це?”*. Відповіді в регіональному розрізі України за показниками *“так”*, *“ні”* й *“важко відповісти”* поділилися таким чином:

- 1) Захід — *“так”* — 23,6 %; *“ні”* — 53,7 %; *“важко відповісти”* — 22,7 %;
- 2) Центр — 26,7 %, 47,5 %, 25,8 % відповідно;
- 3) Південь — 23,9 %, 42,2 %, 33,9 % відповідно;
- 4) Схід — 33,3 %, 35,0 %, 31,6 % відповідно;
- 5) Донбас — 30,3 %, 36,2 %, 33,6 %.

Як бачимо, чим далі від західних областей на схід України, тим менша готовність зберегти українське громадянство ¹³.

Які ж чинники позитивно впливають на зростання почуття патріотизму, а які гальмують їх? На мою думку, все-таки слід було б тримати в полі зору фактор етнічного походження громадян України. Так, на запитання до респондентів: *“Чи маєте ви почуття патріотизму, любові до України?”*, *“так”* і *“скоріше так”* відповіло 79,7 % етнічних українців, і лише 53,4 % етнічних росіян. Тобто, різниця досить помітна (майже 25 %), її не зведеш до *“статистичної похибки”*. Значить справа набагато серйозніша, ніж нам того б хотілося. Так само, коли йшлося про рішучість однозначно не відмовлятися від українського громадянства, то з цією думкою погодилося 48,3 % українців і лише 25,2 % етнічних росіян.

Не однозначно впливає на почуття патріотизму й феномен Майдану: він посилив почуття патріотизму в 53,4 % українців та лише у 27 % росіян. Відповідно послабив Майдан почуття патріотизму у 14,8 % українців та аж у 41 % росіян. Так само збройна агресія Росії на Донбасі посилила почуття патріотизму в 52,6 % українців (у 16,3 % — послабила). Але ця ж сама агресія посилила почуття українського патріотизму лише в 27,9 % етнічних росіян (у 37,8 % — послабила). Звісно, ніхто не закликає до *“полювання на відьом”*, але факт залишається фактом — етнічний фактор виявився несподівано більш значущим у формуванні патріотичних почуттів, ніж на те сподівалися. І від цього факту тепер так просто не відмахнутися. Тобто, з огляду на шалену пропаганду агресором ідей *“русского мира”*, на фактор етнічного походження доводиться звертати куди більш пильну увагу ¹³.

Але тоді постає інше запитання: *“А що ж спонукає громадян України до відмови від громадянства?”* Звісно, можна все списати на відсутність належного патріотичного виховання. І в цьому є певний смисл, але лише частковий. Наприклад, можна в контексті агресії Росії проти України згадати битву між Пруссією й Австрією під Садовою 1866 року. Тоді, як кажуть, *“переміг прусський вчитель”*. Не в прямому, звісно, смислі, а в переносному. Як писав тоді професор *Оскар Пешель*, *“народна освіта відіграє вирішальну участь у війні... коли прусаки побили австрійців, то це була*

“Україна хоче миру, однак захищати його повинна сильна армія, оснащена сучасним озброєнням”.

Петро Порошенко, з інтерв'ю газети *“Die Welt”*, 5 лютого 2015 р.

Президент України Петро Порошенко і Міністр оборони України Степан Полторак. Фото М. Палінчака

Військовий парад та святкування 25-ї річниці Незалежності України. 24 серпня 2016 р. Фото С. Харченка

перемога прусського вчителя над австрійським шкільним вчителем”. У подальшому цю думку удосконалив генерал-фельдмаршал Хельмут фон Мольтке: “Кажуть, що шкільний учитель виграв наші баталії. Одне знання, однак, не доводить ще людину до тієї висоти, коли він готовий пожертвувати життям заради ідеї, в ім'я виконання свого обов'язку, честі й батьківщини; ця мета досягається його вихованням”¹⁴.

На відміну від інших європейських країн, у пруській гімназії було

досягнуто два успішні суспільні ефекти. Перший: незалежно від рівня знань формувалася дисциплінованість, акуратність, повага до знань і абсолютна довіра до уряду, його зовнішньої і внутрішньої політики. Однак ця довіра забезпечувалася не просто пропагандою. Виховний ефект полягав у такому: було створено належний фундамент освітньої системи, яка дозволила Німеччині не просто швидко посісти провідні позиції в науці й у світовому технічному прогресі, але й зберегти їх впродовж ХХ ст. й донести до наших днів. Швидке відродження Німеччини після розгрому гітлеризму було досягнуто не в останню чергу саме завдяки високій кваліфікації німецьких робітників й надзвичайній освіченості інженерно-технічних кадрів. Ці позиції Німеччина зберегла й до наших днів і в цьому полягає предмет гордості громадянина за свою державу.

Як тут не порівняти ситуацію з системою освіти нинішньої України? Що може вдіяти наш український вчитель із існуючими в країні перепадами рівня патріотизму? Як йому вийти на цей високий рівень світосприймання зі своїми життєвими проблемами?

Скільки б концепцій ми не ухвалили, а щоденна практика все одно буде кульгати, як кульгають навколо усі прояви нашої життєдіяльності. Ще з часів модерну ХІХ ст. повелося, що виховання почуття патріотизму було покладено на школу, армію й церкву за умов їхньої взаємодії.

В Україні, як виявляється, школа сама по собі нездатна підняти проблему патріотичного виховання (зокрема 70,1 % опитуваних у Харківській області позитивно ставиться до керівництва Росії — країни-агресора!), церква розколота (в Україні активно діє Московський патріархат, славословлячи патріарха *Кирила* і “*русский мир*”), а справа забезпечення національної безпеки й територіальної цілісності України покладається на військові відомства й добровольців (у країні бракує системи політичної освіти на кшталт німецької у повоєнний час).

Що повинно статися, щоб подібна система патріотичного виховання запрацювала й у нас? Невже й цю важливу ділянку було покладено лише на самодіяльність волонтерів?

З одного боку, народ поважає своїх захисників. Так, 71 % респондентів України були згодні з тим, що на почуття патріотизму впливають героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів, виявлені ними в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів. Але, з другого боку,

прикро те, що держава, за яку герої віддають своє життя, не відповідає тим очікуванням, які на неї покладають ці ж захисники, як і увесь український народ: лише 12,9 % опитаних в Україні дотримуються думки про те, що на почуття патріотизму впливають *“дії влади з реалізації реформ у 2014—2016 рр.”*¹³.

Отже, гордість за захисників Вітчизни не може перекрити чесне усвідомлення того, що попереду — довгий і тяжкий шлях. І в цю непросту ситуацію намагаються вникнути навіть доброзичливіці України в Сполучених Штатах, від твердої позиції яких багато що залежить у справі подолання російської агресії.

Так, професор **Пол Піллар** із своїм 28-річним досвідом аналітичної роботи в ЦРУ пише в *“The National Interest”*: *“Корупція привертає до себе багато уваги, а влада, включаючи нові інституціалізовані урядові відомства, вдається до численних заходів щодо боротьби з нею. Однак йдеться не тільки про хабарі й відкати, але й про більш значиме підпорядкування суспільного блага особистісним інтересам, і саме цим найчастіше пояснюються недоліки державної політики й нездатність вирішити більш ефективним чином численні економічні й соціальні проблеми”*¹⁵.

Не все зводиться до корупції. Професор Піллар звертає увагу на те, що поряд із гострою необхідністю створення міцного пострадянського приватного сектора не менш нагальною є нині проблема створення ефективного державного сектора. Заробітна плата урядових чиновників сміхотворно мала, що лише погіршує проблему корупції, тоді як політичне й адміністративне лідерство залежить від патріотизму тих людей, котрі заробили багато грошей у іншому місці і тепер почувають себе зобов'язаними зробити так, щоб їх талант декілька років попрацював на суспільне благо.

На разі *“президент Петро Порошенко є одним із таких незалежних і багатих патріотів. Він є активним і вміє добре викладати свої думки як поборник національних інтересів України, і він захищає ці інтереси в тому випадку, коли вони натикаються на Росію, що відмовляється співробітничати. Але, як і у випадку з іншими політичними лідерами, він є вразливим для критики з боку людей, які незадоволені станом економіки, що скоротилася внаслідок безпорядків і зовнішніх конфліктів, що відбулися впродовж останніх років”*¹⁵.

Отже, імпульс патріотизму в Україні йде на загал від героїзму й самопожертви на фронті у протистоянні з Росією, але мляво підкріплюється діями українського правлячого класу щодо реформування українського суспільства у бік соціально відповідальної держави. На наших очах утворюється загрозливий для суспільства ціннісний розрив у оцінці громадськістю різних соціальних інститутів України.

Проявляється він і при відповіді громадян України на запитання соціологів у грудні 2016 року: *“Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?”*.

Наприклад, церкви *“довіряє”* 56,7 % , *“не довіряє”* 17 %, а *“баланс довіри/недовіри”* становить +39,7 %. Аналогічно за показником *“довіри/недовіри”* позитивний коефіцієнт мають волонтери (+33,9 %); Збройні Сили України (+29,6 %); громадські організації (+12,5 %). Натомість у глибокому негативі перебуває рейтинг Президента України (–55,3 %); Уряду України (–63,3 %); російських ЗМІ (–73,9 %) та Верховної Ради України (–76,8 %). До слова сказати, що й рівень довіри до опозиційних сил Верховної Ради тут небагато відрізняється від показників влади (–46,1 %). Ці дослідження довіри українців основним соціальним інститутам узагальнено Київським міжнародним інститутом соціології за даними опитування, що проводилося у період 2—12 грудня 2016 р. у всіх областях України¹⁶.

Цей стан справ у царині громадської думки навряд чи можуть врятувати посилення на феномен Революції гідності (2013—2014 рр.), що проклав лінію вододілу між двома принципово відмінними періодами нашої новітньої історії. По один бік пролягли два довгих десятиріччя тривалого натужного осмислення й прийняття українцями *“ідентичності відторгнення”*, сформульованої у свій час **Леонідом Кучмою** — *“Україна — не Росія”*. За цим порогом мав наступити новий період набуття національної ідентичності — консолідації суспільства навколо *“проекту майбутнього”*. Коли хочемо рухатися вперед, то в основі такого проекту мало б стати осмислення викликів сучасного глобалізованого світу, визначення рівня наявних ресурсів та ступеню нашої готовності відповісти на ці виклики. У цій критичній ситуації, як зазначав **Імануїл Кант**, найбільш практичною річчю мало б стати хороша теорія.

Можливо, десь у творчих лабораторіях науковців такі проекти й опрацьовані. Але про що свідчать показники *“барометра”* соціологічних досліджень, станом на кінець 2016 року? Лише про те, що на рівні широкої громадської думки Україна так і не вступила в нову фазу осмисленого прийняття *“ідентичності проекту майбутнього”*. За пеленою ідейно-політичної риторики якийсь чіткий *“проект майбутнього”* українського суспільства, реалізацію якого люди відчували б у своєму повсякденні, так і не проглядається.

Отже, не було виконано одної з найголовніших передумов будь-якого суспільного зрушення — як сам проект майбутнього, так і послідовність кроків щодо реформування суспільства згідно з цим проектом (*дорожня карта*) не стали ані предметом поглибленого всенародного дискурсу, ані програмою до дії.

Факт залишається фактом: *“демократична педагогіка”* щодо широких народних мас все ще не задіяна, система політичної освіти занедбана. І в цьому напрямі мають бути здійснені серйозні зрушення. ■

¹⁴ Война, которую выиграл прусский учитель. URL: <http://warfiles.ru/show-50125-voyna-kotoruvu-vyigral-prusskiv-uchitel.html>.

¹⁵ Піллар П. Украина под давлением с востока и запада. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170214/238725688.html>.

¹⁶ Украинцы доверяют церкви, волонтерам и армии, а власть и оппозиция — в глубоком “минусе”. Соцпрос. URL: <http://inshe.tv/society/2017-02-01/200927/>.